

Народжений Чернігівщиною

(до 85-річчя від дня народження
академіка Олексія Ситенка)

*Ні, цей народ із крові і землі,
Я не віддам нікому і нізащо!
Він мій, він я, він - світ в моїм чолі,
Тому життя його і ймення не пропащі.
Микола Вінграновський*

Василь Шендеровський
доктор фіз.-мат. наук,
пров. наук. співр.
Інституту фізики
НАН України,
м. Київ

Цьому чоловікові, як багатьом нашим свідомим українцям, довелося прожити тривалий час двома паралельними життями, які змогли об'єднатися в одне ціле тільки за часів української незалежної держави. На його дитинство припали страшні катування українського народу — колективізація і голодомор, що винищили мільйони трудового селянства, репресії, що майже повністю знищили інтелігенцію, війна, котра забрала чи не найбільше людських життів українців. В одному зі своїх віршів, можливо і не зовсім досконалих, **Олексій Ситенко** (а це саме про нього далі йтиме мова) на початку 1943 року напише: *"Новий годе! Що з собою несеш на Вкраїну? Чи звільнення, чи неволю, Може, знов руїну?.."* і далі: *"Може, тяжку руїну, гіршу ніж в минулім, Прийме наша Україна... Невже так заснули Сила й воля дідів наших, Так безслідно зникли? І святая наша слава Навіки поникла"...*

Народився **Олексій Григорович Ситенко** 12 лютого 1927 року в селі Нові Млини Батуринського району на Чернігівщині. Батько Олексія, Григорій Павлович, з козацького роду. Хоча в Україні козацтво ліквідувала **Катерина II** в останній чверті XVIII століття, разом зі скасуванням Гетьманщини і Запорозької Січі, але ще більш ніж століття потому царська влада офіційно визнавала особливий статус певного прошарку населення Чернігівщини. Тож належність до козацького стану була престижною в тогочасному суспільстві. Козаки завжди залишалися вільними людьми, на відміну від селянства, закріпаченого наприкінці XVIII століття.

Містечко Нові Млини відоме з кінця XVI століття, приблизно з тих же часів, що і місто Батурин. Про родовід родини Ситенків написав ґрунтовну розвідку син Олексія Ситенка Юрій. Зазначимо тут, що у діда Олексія Павла Івановича та баби Уляни Сергіївни було тринадцятеро дітей, всі вони, окрім однієї дитини, отримали освіту. Серед них і батько Олексія Григорій — отримав освіту інженера-гідротехніка в Київському середньому сільськогосподарсько-гідротехнічному училищі. Це був приватний навчальний заклад, створений професорами і викладачами Київського політехнічного інституту. 1919 року, зважаючи на труднощі перебування в Києві, Григорій вирішив повернутися до рідного містечка. Але сталося так, що він затримався в селі Козацьке Конотопського повіту, де 13 липня 1921 року одружився з Парасковією Спиченко. Вже наступного, 1922 року вони переїхали до Нових Млинів. Через рік у них народилася донька Галина, у 1923 році — донька Таїсія, а ще через чотири роки народився син Олексій. Згодом численна родина матері Олексія, що мешкала в Козацькому, була оголошена куркулями і виселена на лісоповал у Архангельську область.

1935 року батько Олексія змушений був податися на якусь новобудову першої п'ятирічки, подалі від своїх рідних місць, оскільки перед цим Григорій чомно ухилився від пропозиції вступити до партії. Він обрав Новокраматорський машинобудівний завод, і сім'я переїхала на Донеччину. Тут, у Краматорську, Олексій пішов до першого класу середньої школи, був відмінником.

Церква у с. Нові Млини Чернігівської обл.

Батьки О. Ситенка: Григорій Павлович та Прасковія Олексіївна.

Світлина з лісопаладу

Попри всі обставини, Грицько Ситенко зумів у ті буремні роки прищепити своїм дітям ще змалку почуття спорідненості з долею України. Коли Олексієві йшов 14-ий рік, почалася війна. Сім'я Григорія Ситенка потрапила під німецьку окупацію. Завод евакуювали в паніці, начальство втекло, покинувши своїх підлеглих напризволяще.

Після звільнення Краматорська Олексій закінчує в 1944 році середню школу і стає студентом електромеханічного факультету Донецького гірничого інституту. Вже на початку першого курсу він тяжко захворів і змушений був самотужки опанувати програму вдома. Але професія інженера його не вабила, і він їде до Харкова, де блискуче складає іспити одразу на другий курс денного відділення фізичного факультету Харківського державного університету. Навесні 1948 року Олексій одружується зі своєю однокурсницею Оленою (дівооче прізвище Федоркова), і в них 1951 року народився син Юрій, а в 1960 році — донька Алла. Закінчивши 1949 року з відзнакою університет, Олексій Ситенко вступає до аспірантури на кафедру теоретичної ядерної фізики. Його науковим керівником стає видатний фізик-теоретик **Олександр Ілліч Ахієзер**.

За спогадами самого **Олександра Ахієзера**, коли почалася війна й евакуація університету, Українського фізико-технічного інституту, у багатьох людей була велика розгубленість. Своему врятуванню він завдячує наполегливій рекомендації виїхати, яку дав йому професор **Андрій Желєхівський**. Сьогодні мало хто може згадати цього вченого, який був людиною високої порядності. А був він з 1933 року, коли відроджено Харківський університет, аж до евакуації восени 1941 року деканом фізико-математичного факультету. Змінювалися ректори, а він незмінно залишався на посту декана, забезпечуючи лабораторії необхідними приладами. За час його деканства на фізичному відділенні фіз-

факу навчалися такі згодом видатні вчені, як **Веркін, Галкін, Коган, Любарський, Файнберг**, серед математиків — **Агранович, Погорлов, Повзнер...** Коли Харків звільнили вперше — в лютому 1943 року, — вченого за доносом було заарештовано і розстріляно (як подає *"Енциклопедія українознавства"* **Володимира Кубійовича**). Це, на нашу думку, є більш правдоподібним, аніж те, що він помер від висипного тифу в тюрмі Старого Осколу 9 травня 1943 року. Де могила вченого — напевне ніхто не знає...

Після успішного закінчення аспірантури **Олексій Ситенко**, за ініціативою свого вчителя, їде працювати у від-

Олексій Г. Ситенко з дружиною Оленою Іванівною, сином Юрієм та Олександр І. Ахієзер з дружиною Софією Ісаківною і донькою Зоєю. Київ (біля університету), 1959 р.

Андрій Желехівський

діл теоретичної фізики Харківського фізико-технічного інституту та викладати в Харківському державному університеті. Відтоді молодий вчений робить стрімку наукову кар'єру: в 25 років він захищає кандидатську дисертацію, у 32 роки стає доктором фізико-математичних наук, а в 33 — наймолодшим професором Харківського університету. У 34 роки Олексій Ситенко очолює відділ теоретичної ядерної фізики Інституту фізики АН УРСР у Києві, а у 40 років його обрано членом-кореспондентом АН УРСР. З 1968 року вчений завідує відділом теорії ядерних реакцій Інституту теоретичної фізики АН УРСР, а 1982 року його обирають академіком Академії наук УРСР, а ще через 6 років він стає директором цього інституту.

Олексій Григорович володів широкою науковою ерудицією, але найбільше зробив для теоретичної ядерної фізики та теорії плазми. Найперше, слід згадати створення ним теорії взаємодії високоенергетичних частинок з ядрами ще у 1958 році, — сьогодні вона отримала у науковій літературі назву "*теорія Ситенка-Глаубера*". До найвагоміших резуль-

Бесіда з президентом АН УРСР Б. Є. Патонем. Київ, 1987 р.

Олександр Ахієзер

татів слід також зарахувати передбачення нового фізичного явища — дифракційного розщеплення дейтрона, котре він зробив разом зі своїм учителем *Олександром Ахієзером*, згодом воно було підтвержене експериментально.

Вчений викладає низку нових наукових результатів у напрямку дослідження електродинаміки ядер у ґрунтовній монографії "*Електродинаміка ядер*", яку він видав у співавторстві з *Олександром Ахієзером та Віктором Тартаковським*. Не менш важливі результати *Олексія Ситенка* й у теорії плазми. Ним виконано піонерські роботи з кінетичної теорії плазми у зовнішньому магнітному полі, вперше було знайдено тензор діелектричної проникності такої плазми у кінетичному наближенні, розроблено теорію електромагнітних процесів у плазмоподібних середовищах, уперше передбачено явище комбінаційного розсіювання електромагнітних хвиль на флуктуаціях у такій плазмі, закладено основи теорії флуктуацій у слаботурбулентній плазмі.

Олексій Григорович Ситенко був не тільки видатним вченим фізиком-теоретиком, він був блискучим вченим-

Академіки (зліва направо): О. Г. Ситенко, В. Г. Бар'яхтар і В. П. Шестопалов. Київ, 1990 р.

Міжнародна конференція з фізики ядерних реакцій (Амстердам, 1956). Дискусія під час прогулянки морем. В центрі сидять О. І. Ахієзер і професор Р. Глаубер, стоять І. Блок та О. Г. Ситенко.

педагогом. Свою педагогічну діяльність, розпочату в Харкові, він продовжував і у Київському університеті. Ще за часів роботи у Харкові, а згодом і в Києві він створив наукові школи у галузі ядерної фізики і фізики плазми. Особливе значення мають його університетські підручники, а монографія з фізики плазми (у співавторстві з *О. Ахієзером, І. Ахієзером, К. Степановим і Р. Половіним*) "вважається, — за словами його друга академіка *Віктора Бар'яхтара*, — однією з кращих книг із цієї проблематики у світі і, безперечно, найкращою в Україні". Ось що далі писав *Віктор Бар'яхтар* про *Олексія Ситенка*: "*Олексій Григорович — видатний фізик, справжній інтелектуал і патріот України*".

Підґрунтя своєї наукової школи вчений заклад у 1950-х роках у Харкові. Він виховав цілу плеяду учнів, з яких 44 стали кандидатами фізико-математичних наук, 21 — докто-

Віктор Бар'яхтар

Анатолій Загородній

рами наук. Серед його вихованців відомі нині фізики-теоретики України. До них належить і нинішній директор Інституту теоретичної фізики імені Миколи Боголюбова НАН України академік *Анатолій Загородній*, який про свого вчителя сказав: "*Олексій Григорович є, безперечно, одним із тих яскравих представників українських вчених, завдяки яким Україна сьогодні сприймається у світі як держава з високим рівнем фундаментальної науки. Його любили й шанували не лише на теренах України, а далеко за її межами...*".

Доречно згадати ще про одну грань життя вченого: він багато зусиль віддавав науково-організаційній роботі. Упродовж 1988-2002 років він очолював Інститут теоретичної фізики ім. М. Боголюбова, був головним редактором "Українського фізичного журналу", директором Міжнародного центру фізики при Відділенні фізики і астрономії НАН України, за його ініціативою започатковано міжнародні конференції з теорії плазми, а вже у 1993 році було проведено в Києві першу міжнародну конференцію "Фізика в Україні".

Він був знавцем української та світової культури, широко обізнаним з літературною класикою, глибоко розумів живопис, архітектуру. Я мав нагоду переконатися в цьому, коли нам довелося співпрацювати на ниві створення першої української фізичної енциклопедії (на жаль, і до сьогодні ще не реалізованого проекту), а також на терені духовного відродження — повертаючи українському народові і світові славетне ім'я *Івана Пулюя* — одного з авторів епохального відкриття невидимих X-променів. Була нагода бувати разом у наукових відрядженнях за кордоном і на власні очі бачити визнання вченими української діаспори його наукового авторитету та громадської позиції. Це була світла і надзвичайно талановита особистість. Він чудово знав українську мову. Як саме батько повернувся до української мови, згадує його син Юрій: "*Мій батько повернувся до української мови значно раніше, коли ніхто не міг передбачити*

Будинок НТШ в Парижі

ні перебудови, ні тим більше незалежності України. Сталося це за трагічних обставин, які випали на нашу долю. У 1965 році пішла з життя дружина Олена Іванівна, залишивши батька зі мною і мою чотирирічну сестричкою Аллочкою. Заради нас він продовжував жити, розрадою стала для нього улюблена донечка. Та коли вона померла після важкої хвороби у вісімнадцятирічному віці, його горю не було меж. Пережити це горе йому допомогло лише усвідомлення своєї належності до рідного народу... Відтоді й до останніх днів усі сили й помисли він спрямовував на підтримку українського духу".

У 1967 році **Олексій Ситенко** одружився вдруге з Жанною Григорівною Зак, у 1981 році у них народився син Григорій. Зі спогадів молодшого сина наведемо такі слова: "Коли 24 серпня 1991 року Верховна Рада ухвалила акт проголошення незалежності України, батько був у захваті, то було для нього свято. "Синку, ось і віковична мрія твого народу здійснилася, ми з тобою стоїмо на порозі нової епохи", і ми з ним вивісили на балконі синьо-жовтий національний прапор...".

Наукова діяльність вченого-патріота була належним чином поцінована Академією наук України — він лауреат премії ім. К. Синельникова НАН України, Державної премії у галузі науки і техніки, премії ім. М. Боголюбова НАН України та міжнародної премії імені Вольтера Тірінга (**В. Тірінг** — австрійський фізик-теоретик, член Австрійської АН, директор Департаменту теоретичної фізики ЦЕРНу, член Папської академії та НАН США). Його було обрано почесним іноземним член Королівської Шведської академії наук (1991), Української Могилянсько-Мазепинської Академії наук (Канада, 1992), Угорської Академії наук та Нью-Йоркської Академії наук. Вчений був нагороджений і державними нагородами, а наприкінці життя **Олексієві Ситенку** Указом Президента України за значний особистий внесок у розвиток науки і створення наукової школи присвоєно почесне звання "Заслужений діяч науки і техніки".

Помер Олексій Ситенко 11 лютого 2002 року після важкої хвороби, за день до свого 75-річчя. Поховано вченого на Байковому цвинтарі в Києві.

Кожна людина живе доти, доки її пам'ятають. Олексій Григорович Ситенко в одному зі своїх творів писав:

*Зависли кажани на підворітні,
Ні, ще не згасло сонце золоте,
Бо вогник теплиться, тож буде спалах світла,
Повстане з полум'я воскреслий Прометей...*

О.Ситенко разом з колегами на могилі Володимира Кубійовича в Сарселі (передмісті Парижа), Франція

Література:

1. **Таньшина А.В.** Засновники харківських наукових шкіл у фізиці. — Київ: "Академперіодика", 2005. — 630 с.
2. **Ситенко Юрій.** Козацького роду (про походження Олексія Ситенка та про його предків) // Фізичний збірник. — Львів: НТШ. — Т.7. — 2008. — С. 452-468.
3. **Храмов Ю.А.** История физики. — К.: Фенікс, 2006. — 1176 с.
4. **Шендеровський В.А.** Нехай не гасне світ науки // Вид. дім "Простір". — К., 2011, — С. 276-281.